

᠑ᠶᠠᠮᠠᠨᠢ

البيبي^ء

البيبي

ӘЛІПБИ

Älɪpbi

ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫҚ
АНЫҚТАМАЛЫҚ

ARDA+7

Алматы

, 2020

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Тіл саясаты комитетінің тапсырмасы бойынша
«Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың
2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы»
аясында шығарылды*

Құрастырушылар алқасы: Е. Тілешов, Л. Есбосынова, Н. Аитова,
С. Омарова, Б. Ысқақ, Г. Мамырбек, А. Қожахмет (жауапты редактор)

Ә55 ӘЛПБИ. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Арда+7», 2020. – 368 бет.

ISBN 978-601-7355-75-3

Энциклопедиялық анықтамалықта әліпби, емле және дүниежүзіндегі жазу түрлері мен тілдің дыбыстық жүйесіне қатысты терминдер қамтылған. Жазудың тарихы, даму үрдісі және қазіргі күйі туралы мол мәліметтер топтастырылған. Сонымен бірге тіл білімі ғылымының осы салалары бойынша еңбек жазған ғалымдар туралы да деректер берілген.

Кітап ғалымдарға, әдіскерлерге, тіл саласының мамандарына, оқытушыларға, студенттерге, магистранттарға, докторанттарға, жалпы осы тақырыпқа қызығушылық танытқан барша қауымға арналады.

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2-8

© «Шайсұлтан Шаяхметов атындағы
«Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-
практикалық орталығы» КеАҚ, 2020
© «Арда + 7», 2020

терминология, тілдің қолданысы мен түрлі мәселелеріне арналған мақалалары бар. Сондай мақаласының бірі «Әліббе мен жазу ережелері туралы» – «Еңбекші қазақ» газетінде (1926 жылғы 18 қыркүйек) Мадияр бүркеншік есімімен жарияланды. Онда Д. Орынборда өткен қазақ білімпаздар съезі қаулысының орындалмай жатқанына алаңдаушылық білдіреді. Өкімет қаулысы заң жолымен бекіген қолдауға міндетті қаулы деп түсініп, жаңа жазу ережелерін қолданып, қаулыны толық жүзеге асыру қажеттігіне баса назар аударады. Қазақ халық ағарту институтында еңбек еткен жылдары оқу орындарына арнап оқулықтар жазады («Есеп құралы. Бастауыш мектеп оқушыларына», 9 рет, 1914, 1928; «Есеп құралы. Бастауыш мектепте екінші жыл оқытылатын», 8 рет басылған, 1920; «Қирағат кітабы» 1924.). Д. оқу құралдарындағы қарапайым арифметикалық ұғымдарды білдіретін терминдердің көпшілігі күні бүгінге дейін тұрақты қолданылып, математика тілінен берік орын алды.

Дүдәмал естілетін дыбыстар – айтылуында ұқсастық, үйлестік бар дыбыстардың жанындағы басқа дыбыстардың әсерімен күнгейленіп немесе өздері қатар келіп, бірін-бірі күнгейлеп, біріне-бірі үйлес болған соң біріннің орнына бірін алмастыратын дыбыстар. Мыс., *қымыз аишы, су кешше, киім пішше, құс ұшша, құлын қашша.*

Дүнген жазуы – син-тибет тілдік семьясына жататын дүнген тілінің жазуы. Д.ж. өз тарихында бірнеше рет графика ауыстырған және реформалар жасалған. Хуэйцзу мұсылмандары 1927-1928 жылдары қытай жазуын араб графикасында жазуға арналған сяэрцзин жүйесі аясында Д.ж. араб әліпбиіне ауыстыруға әрекет жасады. Д.ж. 1928-1953 жылдары латын әліпбиінде болды. 1953 жылдан бастап қазіргі кирил әліпбиінде.

Дыбыс – сөйлеу мүшелері арқылы айтылатын, көрінбейтін, естілетін үн. А.Байтұрсынұлы жазылған сөзге қатысты «харіф» (әріп) сөзі, айтылған сөзге қатысты «дыбыс» сөзі қолданылатынын ескерте келіп, дыбысты «естілетін, көрінбейтін нәрсе» деп сипаттайды. Ғалым дыбыстарды дауысты, дауыссыз, жарты дауысты (орта дыбыс) деп жіктеген.

Дыбыс жазу – тіл дыбыстарын, фонемаларды әріппен таңбалайтын жазу жүйесі. Д.ж. дүниежүзілік мәдениеттің дамуы үшін маңызы зор болды. Жазу жүйелерінің ішіндегі әріп жазуы – ең қолайлы жазу. Қай тілде болмасын буын саны мен сөз санынан дыбыс саны әлдеқайда аз. Сол себепті тіл дыбыстарын таңбалау үшін, 20-дан 40-қа дейінгі таңба саны жеткілікті. Әріп жазуындағы таңбалардың шағын мөлшері жазуды тез меңгеруді, сауаттылыққа үйретуді жеңілдетеді. Д.ж. буын жазуынан кейін шықты. Д.ж. екі түрі болған. Бірі – консонантты Д.ж., ол б.з.д. 2000 жылдықтың 2-жартысында пайда болған. Оған ертедегі финикий жазуы, ежелгі еврей жазуы, арамей жазуы т.б. жатады. Ондағы таңбалар тек дауыссыз дыбыстарды белгілеп, негізінен семит тілдерінде қолданылған. Екіншісі – вокалды Д.ж. Ол б.з. 1 мыңжылдығының бас кезінде пайда болған Д.ж. б.з.д. 1 мыңжылдықтың алғашқы ғасырларында тарала бастаған. Шығыста финикий жазуынан шыққан арамей жазуы негізінде Азия халықтарының әріп жазулары